

Поташнюк І. В., д.пед.н., професор, Озарчук П. В., студент магістратури (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука, м. Рівне)

РОЛЬ КОМПЕНСАТОРНИХ ФУНКЦІЙ У ПІЗНАВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ВТРАТІ ЗОРУ

***Анотація.** У статті досліджено проблему соціалізації осіб з глибоким порушенням зору. Проаналізовано та вивчено особливості життєдіяльності: пристосування та адаптації незрячих осіб до нових умов життя. Визначено категорії осіб із порушеннями зору. Охарактеризовано основні процеси формування компенсації проблемних функцій в організмі. Розкрито роль та специфіку компенсаторних можливостей, вироблення раціональних комплексів в пізнавальній діяльності органів відчуття при патології зору.*

***Ключові слова:** особи з втратою зору, компенсаторні функції, органи відчуття, пізнавальна діяльність.*

***Аннотация.** В статье исследована проблема социализации лиц с глубоким нарушением зрения. Проанализированы и изучены особенности жизнедеятельности: приспособления и адаптации незрячих лиц к новым условиям жизни. Определены категории лиц с нарушениями зрения. Охарактеризованы основные процессы формирования компенсации проблемных функций в организме. Раскрыты роль и специфика компенсаторных возможностей, выработки рациональных комплексов в познавательной деятельности органов чувств при патологии зрения.*

***Ключевые слова:** лица с потерей зрения, компенсаторные функции, органы чувств, познавательная деятельность.*

***Annotation.** The article deals with the problem of persons with deep visual impairment socialization. The features of vital activity in adaptation of the blind to new conditions of life are analyzed and studied. The categories of people with visual impairments are defined. The basic processes of problem functions compensation formation in an organism are characterized. The role and specificity of compensatory possibilities, development of rational complexes in the cognitive activity of the sensory organs in the pathology of vision is revealed.*

***Keywords:** persons with visual loss, compensatory functions, sense organs, cognitive activity.*

Втрата здоров'я для кожної людини є болісною і запобігти цьому не може навіть найрозвинутіше, економічно процвітаюче суспільство. Залишаючись і до сьогодні актуальним, це питання набуває більшої гостроти і важливості на початку третього тисячоліття, у час суспільних

перетворень, які суттєво впливають на долю окремої людини і визначають її життєвий шлях. Велику роль у створенні благополучних соціальних умов для нормальної життєдіяльності інвалідів відіграє рівень усвідомлення цієї наболілої проблеми у суспільстві.

Внаслідок відсутності сприятливого середовища для задоволення потреб осіб з вадами розвитку, обмеження їх соціокультурної мобільності особливо актуальним постає питання їхньої соціалізації та адаптації до навколишнього світу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у світі налічується близько 246 млн. осіб із значними розладами зору, з них 39 млн. сліпих. Кількість незрячих за останні два десятиліття збільшилась на 27 млн. чоловік. В Україні чисельність осіб з інвалідністю зору становить близько 75 тисяч. Осіб з інвалідністю зору загально прийнято поділяти на дві групи, незрячих та слабозорих.

За останні роки опубліковано низку робіт, які висвітлюють питання життєдіяльності осіб із порушеннями психофізичного розвитку. В Україні проблеми життєдіяльності осіб з вадами зору на різних етапах їх розвитку аналізували такі відомі дослідники, як Л. Вавіна, Т. Гребенюк, І. Гудим, В. Кобильченко, Т. Сак, Є. Синьова, О. Щербина та ін. Дослідженням особливостей пізнавальної діяльності та проблемами компенсації сліпоти, займались такі відомі вітчизняні вчені: Є. А. Клопота, М. И. Земцова, Л. И. Солнцева, В. С. Свердлов та ін.

Метою нашої статті є розкриття значення розвитку компенсаторних функцій у пізнавальній діяльності осіб при втраті ними зору.

Відповідно до визначеної мети сформовані такі *завдання*: провести теоретичний аналіз науково-методичної літератури з досліджуваної проблеми; систематизувати та узагальнити сучасні знання і результати практичного досвіду; розкрити компенсаторні можливості органів відчуття при втраті зору.

Зір відіграє провідну роль в орієнтуванні, пізнавальній та трудовій діяльності людини. Понад 80 % інформації про навколишній світ ми отримуємо завдяки зоровому аналізатору. Зоровий контроль має важливе значення для розвитку рухів людини. Візуальне сприймання людьми одне одного відіграє значну роль для встановлення міжособистісних стосунків і визначається функціонуванням зорового аналізатора. Відсутність чи значне ослаблення зору викликає численні обмеження у всіх сферах людської діяльності – ігровій, побутовій, навчальній, професійній, комунікативній тощо. Саме ці труднощі викликають у пізно осліплених депресивні стани, зниження комунікабельності, замикання в собі. Втрата зору певною мірою, порушує систему зв'язків людини з навколишнім світом (труднощі в пізнанні світу та орієнтуванні в ньому, здійсненні контактів із людьми, що її оточують) [1].

Обмеження можливостей здоров'я негативно впливає на психічний, фізичний і особовий розвиток людей. Організм людини – це цілісна система, і при порушенні діяльності одного з аналізаторів виявляється негативна дія на діяльності інших.

Залежно від ступеня захворювання осіб із порушеннями зору класифікують на сліпих і слабозорих. Розрізняють абсолютну сліпоту (гострота зору дорівнює «0» або залишається світловідчуття) та часткову або парціальну сліпоту, при якій гострота зору дорівнює від 0,01 до 0,04 на оці, яке краще бачить з оптичною корекцією, і людина має збережений формений зір, тобто такий, при якому вона може розрізнити форми, виділяти фігури на загальному фоні. До категорії слабозорих відносяться особи з гостротою зору від 0,05 до 0,4 (з оптичною корекцією на оці, яке краще бачить) або зі звуженням поля зору до 20° від точки фіксації [2; 3].

Якщо у слабозорих основним джерелом сприйняття інформації залишається зір, то для отримання інформації у незрячих задіяні інші види відчуттів. Важливішими з них є дотик та слух.

Відсутність або глибока аномалія зору у людини часто є прямою чи опосередкованою причиною цілого ряду психофізичних відхилень. Внаслідок вимушеної гіподинамії у людини слабо розвивається мускульна система і опорно-руховий апарат, укорінюється неповороткість, незграбність, своєрідна хода, скам'янілість і напруженість обличчя. Сліпота провокує замкненість, дратівливість, настороженість, пасивність і апатію. Порушення зорової функції збіднює увагу, спрощує уявлення людини, уповільнює розвиток конкретного мислення [4]. Певною мірою незрячий людині загрожує не тільки гіподинамія, але і гіпосенсорність – знижена чутливість, пасивність системи відчуттів.

Отже, негативні наслідки глибокої патології зору дуже значні і серйозні. На щастя, більшість з них не є незворотними і можуть бути попереджені або подолані за цілеспрямованої, кваліфікованої активності незрячого, за сприятливих соціальних умов, фізичної реабілітації та адаптації в суспільстві.

Втрата зору не проходить безслідно для психіки людини. Це має своє відображення, зокрема, на його ставленні до оточуючого середовища, настрої, пізнавальній та суспільній активності і т. ін. Погіршення зору створює передумови для песимізму, емоційних зривів, роздратування, байдужості до своїх обов'язків. Втрата зору відображається також на фізичному розвитку, що обмежує сліпого у вільному пересуванні в просторовому орієнтуванні. Малорухомий спосіб життя, в свою чергу, впливає на деформацію скелету, м'язову в'ялість, гіпофункцію внутрішніх органів і т. ін. Зміни в психічному та фізичному розвитку сліпих та слабозорих потребують спеціальних досліджень їх психіки для швидкого та повного подолання наслідків дефектів зору. Однак, як показує досвід, незрячі, що втратили зір в зрілому віці, мають значні проблеми в діяльності, яка пов'язана з відновленням у них компенсаторних процесів, ніж у людей, що втратили зір в дитячому або підлітковому віці. Особливо це відчутно під час оволодіння навичками відчуття дотику, читанням та письмом по Брайлю, при самостійному орієнтуванні в просторі тощо.

Пристосування людини – це складні динамічні процеси, обумовлені впливом на неї різноманітних внутрішніх (біологічних) та зовнішніх (соціальних) факторів. Розглядаючи питання формування процесів компенсації у незрячих, необхідно відмітити, що суспільно-трудова діяльність яка є співвідносна з можливостями і здібностями людини, є основною умовою формування і розвитку процесів компенсації проблемних функцій в організмі людини [2]. Велике значення у сприйнятті та пізнанні навколишньої дійсності у сліпих і слабозорих має дотик. Тактильне сприйняття забезпечує отримання комплексу різноманітних відчуттів (дотик, тиск, рух, тепло, холод, біль та ін.) і допомагає визначати форму, розміри фігури, встановлювати пропорційні відносини. Різні відчуття, які сприймаються нервовими закінченнями шкіри, передаються в кору головного мозку у відділ, який пов'язаний з роботою рук та кінчиків пальців. Так незрячі і слабозорі навчаються «бачити» руками і пальцями.

Таким чином, при відсутності зору людина використовуючи відчуття дотику, отримує необхідну інформацію про предметне оточення. Рука, що досліджує зовнішні предмети, дає сліпому все, що дає нам око, за виключенням кольору предметів та просторового відчуття за межами довжини руки. Деякі ознаки зовнішнього середовища людина сприймає різними органами чуттів. Так, величина предмета сприймається зором та дотиком, відстань – зором та слухом, матеріал – зором, слухом і т. ін. Це також суттєво розширює процес сприйняття незрячими конкретних об'єктів.

Відчуття дотику, основним органом якого є рука поєднує в собі м'язові відчуття та шкіри. На думку М. Земцової, Ю. Кулагіна, Л. Солнцевої та В. Вороніна, дотик є могутнім засобом компенсації не тільки сліпих, проте і слабозорих. В процесі навчальної і трудової діяльності сліпий більше використовує тактильну чутливість. За допомогою дотику, торкаючись до предметів, людина сприймає їх різноманітні ознаки та якості: величину, пружність, щільність, густину, температуру, відстань та швидкість, вагу, форму і тощо [5]. Сеченов писав: «Поверхня долоні руки, подібно до сітківки ока, передає до свідомості інформацію про форму предметів – незрячі читають по випуклим літерам рукою; а рухома рука, подібно рухомому оку, дають величину та положення нерухомих відносно нашого тіла предметів, подібно як напрямки та швидкість рухомих предметів...». Завдяки відчуттю дотику незрячі успішно оволодівають рельєфно-крапковою системою Брайля письма та читання. Безумовно, таке підвищення чутливості пов'язано з тими ділянками шкіри, які беруть активну участь у діяльності. Особливе місце займає дотик при читанні брайлевського шрифту, що дає можливість сліпому залучитися до світової культури. Дослідженням процесів, пов'язаних з вивченням читання за системою Брайля, займалися такі науковці, як: Б. Коваленко Б., Земцова М., Костючек Н., Сильова Є., Солнцева Л. та ін.).

Дотикові відчуття виникають лише при доторканні до предмету. Щоб уявити собі квартиру, її форму, облаштування, меблі, незрячий повинен

обійти все приміщення, дослідити руками багато об'єктів. Для зрячого достатньо кинути погляд. Дотикове сприйняття вимагає набагато більше часу, фізичних та психічних зусиль, ніж зорове сприйняття. Контактний характер дотикового сприйняття, таким чином, кількісно обмежує можливості людини в накопиченні конкретних уявлень про предмети оточуючого світу: за один і той же відрізок часу зрячий та незрячий сприймають різну кількість предметів [6].

Уявлення про дуже великі та надмірно маленькі предмети, динамічні об'єкти, хімічні процеси, наприклад про багатопверхові будинки та монументальні споруди, будову мікроорганізмів, автомобільний двигун, формуються опосередкованим шляхом. Для цього використовуються макети та муляжі, що зменшують або збільшують об'єкти, моделі машин, механізмів, а також слухові сприйняття. Про величину, віддаленість об'єкту, принципах роботи механізмів незрячий може судити по звуку, про хімічні процеси – по мінливій температурі, запахах і т. ін. В кожному з цих випадків величезну роль відіграє мислення, уява та життєвий досвід. Володіючи такими пізнавальними засобами, незрячий вчиться ефективно використовувати різноманітні джерела інформації та правильно сприймати оточуючий світ.

Разом з дотиком у сліпих і слабозорих у різних видах діяльності важливу роль виконує слухове сприйняття і мовлення. Слух є одним із органів відчуття, який серед інших компенсує дефекти органів зору. З метою залучення уваги до себе сліпа людина використовує звуки і слова.

За допомогою звуків сліпі і слабозорі можуть отримувати інформацію про предмети та явище оточуючого світу, що знаходяться за межами безпосереднього контакту. Вони можуть за звуком визначити його джерело і місцезнаходження з більшою точністю, ніж це зробили б зрячі люди. За допомогою слуху незрячі можуть сприймати розміри предмету, його місце в просторі, матеріал, якість роботи механізмів та роботи устаткування, а також ряд інших суттєвих ознак та якостей об'єктів пізнання. Завдяки слуху незрячі оволодівають інтонаційною мовою – можливим засобом освіти та спілкування. Слух дозволяє не тільки впізнати людину, але й визначити її настрій, емоційний стан, риси характеру, становлення до співбесідника. Дуже важливу роль відіграє слух в просторовій орієнтації незрячих [4]. Високий рівень розвитку просторового слуху у осіб з порушенням зору обумовлений необхідністю орієнтуватися в умовах різноманітного звукового поля [7].

Вказує на те, що «люди, що мають зір не звертають уваги на велику кількість та різноманітність шумів і звуків оточуючого середовища, оскільки у них немає в цьому потреби завдяки наявності зорового сприйняття. Для незрячих же звуки та шуми служать знаковими орієнтирами та предметами і мають велике значення для орієнтації». У зв'язку з повною втратою або значним послабленням зору підвищується також пізнавальне та практичне

значення смакових та нюхових відчуттів. Встановлено, що багато незрячих краще, ніж зрячі розрізняють запахи, точніше визначають їх місце знаходження, напрямок запахів. Нюх використовується у просторовому орієнтуванні, в процесі спілкування. Смакові відчуття також служать для сліпих каналом отримання інформації про якість предметів, але їх використання обмежене. Головне значення нюхових та смакових відчуттів полягає в тому, що вони створюють емоційний тон відчуттів [8].

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що в результаті впливу соціальних умов та інших численних факторів, під тиском життєвої необхідності у незрячих виробляються раціональні способи використання органів відчуття та інтелектуальної обробки отриманих вражень. Найважливішою умовою сприйняття достовірної та необхідної для повноцінного пізнання інформації є використання людьми з інвалідністю зору комплексу пізнавальних засобів. Тому розвиток всіх здорових органів відчуття (дотику, слуху, нюху, смаку, залишкового зору) повинен бути в центрі пізнавальної діяльності та адаптації таких людей.

Таким чином, при втраті людьми зору на ранніх стадіях захворювання, необхідно якомога раніше проводити заходи з їх реабілітації та соціальної адаптації до навколишніх умов. Отже, робота, яка ведеться сьогодні не може повною мірою задовільнити потреби цієї категорії осіб. Незрячі і слабозорі особи мають обмежені можливості для соціалізації та потребують особливої уваги з боку суспільства. Тому на майбутнє необхідно посилити наукові дослідження, науково-методичне забезпечення та підготовку спеціалістів, а також індивідуальний підхід до проблеми інтеграції таких осіб у суспільство.

1. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство : громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти : методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О. А. Клопота, С. А. Бондаренко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 114 с. **2.** Синьова Є. П. Тифлопсихологія : Підручник / Є. П. Синьов. – К. : Знання, 2008. – 365 с. **3.** Основы специальной психологии : Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Перслени, Л. И. Солнцева и др.; Под ред. Л. В. Кузнецовой. – 2-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 480 с. **4.** Богданас В. В. Сенсорика при нарушении зрения / В. В. Богданас. – Вильнюс, 1981. **5.** Белополюская Н. Л. Патопсихология / Н. Л. Белополюская. – М. : «Когито-Центр», 2000. – 289 с. **6.** Наумов М. Н. Обучение слепых пространственной ориентировке / М. Н. Наумов. – М. : ВОС, 1982. – 116 с. **7.** Клопота Є. А. Переработка информации и формирование пространственных представлений у лиц с нарушением зрения / Є. А. Клопота // Матеріали II міжнарод. наук. конф. «Актуальні проблеми фізичної культури та спорту в сучасних соціально-економічних умовах». – Запоріжжя, 2005. – С. 209–216. **8.** Специальная психология : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. И. Лубовский, Т. В. Розанова, Л. И. Солнцева и др. ; Под ред. В. И. Лубовского. – 2-е изд., испр. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 464 с.

Рецензент: д.психол.н., професор Михальчук Н. О.